

סיפור הסיפור: דברים שנאמרו בערב השקת הספר הסיפור הזוהרי, במכון בן צבי בירושלים, יד באייר תשע"ח

מאת יהודה ליבס

בשעתו הציעו לי לערוך קובץ מאמרים על סיפורי הזוהר, אך אני ביקשתי דווקא קובץ בכותרת הסיפור הזוהרי. על פשר הדבר כתבתי בתחילת מאמרי שבראש הקובץ שלפנינו, ועתה מבקש אני להוסיף ולחדד ולהבהיר את הקונצפט שביסוד הספר שלפנינו, הסיפור הזוהרי.

ספר הזוהר מכיל אומנם סיפורים, ואלה נאספו באנתולוגיות ואף נכתב עליהם לא מעט. אבל בעיני יש בעיה בעיסוק באלה לחוד. כפי שאני טוען ומנסה להראות שנים רבות, סיפורי הזוהר ודרשות התורה הנאמרות בהם קשורים ומותכים זה בזה ואסור להפריד ביניהם. המפריד בין הסיפור והתוכן דומה בעיני למקצץ בנטיעות (אגב המלה בערבית לסיפור היא קצה, משוש קצץ, קצת דומה גם למלה סיפור שגם השורש שלה, עניינו גם סיפור וקיצוץ שערות הראש). לעניין זה אפשר לדעתי להסתמך על דברי הזוהר עצמו, האומר בנוגע לסיפורי התורה:

וזכאין אינון ישראל דאתיהיב להו אורייתא עלאה אורייתא דקשוט, ומאן דאמר דההוא ספורה דאורייתא לאחזאה על ההוא ספור בלבד קאתי, תיפח רוחיה, דאי הכי לאו איהי אורייתא עלאה אורייתא דקשוט, אלא ודאי אורייתא קדישא עלאה, איהי אורייתא דקשוט [...] תורת יהו"ה תמימה, וכל מלה ומלה אתייתא לאחזאה מלין (אחרנין) עלאין, דההוא מלה דההוא ספור לאו לאחזאה על גרמיה בלבד קא אתיא, אלא לאחזאה על ההוא כללא קאתי, כמה דאוקימנא (זוהר ח"ג, קמט ע"ב).

סיפורי הבריות המזדמנות בזוהר משולבים עם סיפורי התורה הנדרשים בפיהם ואף עם הסיפור הגדול, תולדות העולם ואף אצילות הספירות. לכל אלה כח מניע אחד, אשר נקרא בספר הזוהר בשם

'זוהר'. כפי שביקשתי להראות במאמרי זוהר וארוס,¹ הזוהר הוא כוח היצירה המפעם בספר הזוהר ומספר את סיפורו, וכן כוח היצירה העליון המאציל ומזהיר את העולמות.

על אלה אפשר להצביע כבר במאמר הראשון של פרשת בראשית בזוהר, המכונה בלשונו 'מאמר קדמאה לכולא',² שהוא בעיני מפתח גדול להבנת עניינו של הזוהר. זוהר, כוח היצירה מתואר שם כזרע גולם תולעת המשי, הטווה סביבו קורים, שיהפכו לבסוף למלבוש מפואר. מזכיר הדבר את הכינוי mythoplokos, טוואי המיתוס או טווה הסיפור או הסיפורים, שבו מכנה את ארוס המשוררת ספפו בת לסבוס, כפי ששטחתי במאמרי 'מתוק-מר וטוואי זוהר: ארוס משירתה של ספפו'.³

באותו מאמר ראשון לכול מתאר הזוהר את אותה ראשית, אותו גולם ראשוני, כמי שאין לה גוון כלל, אך ממנה נובעת המציאות הרב-גונית, העולמות וסיפורי תולדותיהם. וכן מצינו במקום אחר בזוהר⁴ שהוא דורש את הפועל 'ויספרה',⁵ על אצילותה ותיקונה של השכינה, ומלשון אבן ספיר, שאותו מגדיר הזוהר כגוון הכולל את כול הגוונים.⁶

ספר הזוהר, בחלקו העיקרי אינו נוקט אומנם את המונח ספירות, אך אלה נמצאות כמובן ברקע המחשבת, ושמן נגזר, בתודעת המקובלים, לא רק מלשון מספר אלא גם מלשון סיפור, כפי שלמדנו בספר הבהיר (ס' 87): 'אמאי קרי ליה ספירות, משום דכתיב "השמים מספרים כבוד אל [ומעשה ידיו מגיד הרקיע] (תה' יט, ב)".' 'מגיד' שפירושו אומר ומספר בלשון הקבלה הוא גם ממשיך ומאציל.

ואולי אפשר לפרש ברוח זו גם את ראשית ספר יצירה, המספר לנו שהעולם נברא ב'ספר ספר ספר' (שלוש מלים שננקדו בהרבה צורות ניקוד במשך אלפי שנות פרשנות). אולי הכוונה למספרים, לאותיות, ולסיפור הגדול הנמשך מאלה מאז ועד היום. ואולי כך יתפרשו גם 'הכתב והמכתב', המנויים בפרקי אבות (ה, ו) בין עשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות, ורבים תהו על פשרם.

¹ אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119. מאמר זה, כמו האחרים שיוזכרו להלן, ניתן לקריאה גם באתר של יהודה ליבס.

² זוהר ח"א, טו ע"א. הצירוף 'מאמר קדמאה' מתפרש גם על המלה בראשית וגם על הקטע הזוהרי.

³ משיב הרוח לג (= נשים א. חורף תשע"א), עמ' 64-54.

⁴ ח"א, קצט ע"א.

⁵ איוב כח, כז.

⁶ זוהר ח"א, עא ע"ב.

אולי כוונת הדברים המקורית היא אותיות הכתב ולסיפור המסופר על ידן.

אכן גם מציאות העולם, או יותר נכון העולמות והשתלשלותם, מקבלת בזוהר אופי סיפורי מובהק, ולא דווקא בזכות הספירות, שכאמור אינם מוזכרות בשמן בחלק העיקרי של הזוהר. סיפור זה משתקף גם בסיפור ההיסטוריה העולמית, שחוזרת בזעיר אנפין גם בתקופות השנה ומשתקפת בריטואל היהודי לפי כוונות הקבלה. דוגמה מובהקת לכך נמצא בימים אלה, הנקראים ימי הספירה, ובמיוחד בל"ג בעומר הקל השבוע, שגם אם אינו נזכר בזוהר גופו, הוא חג החגים של הסיפור הזוהרי, ושל גיבורו, ר' שמעון בר יוחאי.

שכן הסיפור המסופר בזוהר אינו 'רק' סיפורה של המציאות, אלא גם סיפורו של המספר, הוא הזוהר ומחבריו. שנים רבות מנסה אני להציג את התודעה העצמית הממלאת את הספרות הזוהרית. אחריה אפשר להתחקות לא רק בסיפורים אשר מתארים את מעללי גיבור הספר, ר' שמעון בר יוחאי, והחבורה שסביבו, אלא גם בדרשות שנושאים אלה אודות העולמות כולם.

שוב ניקח לדוגמה אותה דרשה הפותחת את פרשת בראשית שבזוהר. זו עוסקת לא רק במה שגלוי לעין, האצלת העולמות מתוך אין סוף, אלא גם בתהליכי היצירה של היוצר הזוהרי המתאר זאת. זאת ניסיתי להציג במאמרי, הפותח את הספר שלפנינו, שמתהדר לא במקוריות אלא בהפך ממנה, כי בחלק הראשון של המאמר מראה אני שגם גדולי המקובלים הלכו בעבר בדרך זו, ואף מצאו במלת הפתיחה של הזוהר את שמו של רשב"י, ואף את שמות ממשיכיו, האר"י והבעש"ט.

גם בלי לקבל פירוש כזה למלה הראשונה של הזוהר, אפשר להסכים שדרשת המאמר הראשון נוגעת גם לחיבור ספר הזוהר, ושאישיותו של רשב"י חורגת מתחומי כריכות ספר הזוהר ותקופתו, והסיפור הזוהרי כולל גם רבים שהמשיכו את דרכו מתוך הזדהות.

דומה אפוא שהזוהריות שונה היא מהקבלה, ובין שתי אלה מתקיימת חפיפה חלקית בלבד. המייחד את הזוהריות הוא מלבד הסיפור הזוהרי, רשב"י וחבורתו, גם אופיו של הארוס הזוהרי, וגם היחס אל הרע, יחס מכליל ובמידה רבה אף מחייב, כפי ששמענו עתה בהרצאתו של משה אידל.

על דבר הימשכות הזוהריות מעבר לספר הזוהר אפשר אומנם להקשות מתוך דברי הזוהר גופו, שקובע בכמה מקומות שתור הזוהר מצטמצם לדורו של רשב"י, ואחרי מותו נסתמו מעיינות תהום וארובות השמים, ואדם אומר לחברו 'אל תתן את פיך לחטיא את בשרך', ולא נותר לנו אלא מה שכלול בספר בבחינת צנצנת המן, שריד מאובן מן השפע של דור המדבר.⁷ אך דברים אלה נשמעים גם כפולמוס שאף ממנו אפשר ללמוד על קיומן של צורות המשך לתנועה הזוהרית שכנגדן יוצא הוא, ובהן ספרות תיקוני זוהר, כפי שהראיתי במאמרי 'הזוהר והתיקונים מרנסאנס למהפכה'.⁸

יתר על כן, גם בגוף הזוהר עצמו מצינו עדות להמשך פעילותו הרוחנית של רשב"י אף אחרי מותו. כוונתי לדברי ר' אבא (או אולי ר' אלעזר בן רשב"י), המספר, אחרי מותו של רשב"י, על התקשרותו התמידית עם רוח רשב"י המת, שבכל פעם שחש הוא הארה בלימודו ('כד נהירא לי שמעתתא'), רואה הוא את דמות רשב"י המתעוררת לעומתו.⁹ ודומה שחוויה כזאת התמידה אצל גדולי המקובלים מאז ועד היום, כאשר הזוהריות הפכה להיות עיקר חכמת הקבלה.

בדמותו של רשב"י הזוהרי התחיו גם יסודות חשובים מדמותו של רשב"י התנא, ואף יסודות מדמויות אחרות, בתוך היהדות (כגון ר' אליעזר הגדול) ואף מחוצה לה (למשל הפילוסופים המזרחיים הנא-אפלטונים,¹⁰ ואף דמויות אביריות של ימי הביניים). ואלה הוסיפו והתפתחו במשא ומתן עם היוצרים הזוהריים, האחראיים על הספרות הזוהרית על שכבותיה השונות, מהם בין כריכות הזוהר הנדפס ואחרים מחוצה לו (על כך כתבתי לראשונה לפני ארבעים ושלושים שנה, במאמרי 'המשיח של הזוהר'¹¹ ו'כיצד נתחבר ספר הזוהר'¹² ומאז נוסף על כך מחקר ומסועף, שלי ושל אחרים, הרבה מאת רונית מרוז). היוצרים הזוהריים הוסיפו ודנו הן במשנתו של רשב"י והן

⁷ זוהר ח"א, ריז ע"א; ח"ג, עט ע"א, ועוד.

⁸ רונית מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 251-301.

⁹ זוהר ח"ב קכג ע"ב. בסוף האידרא של פרשת משפטים המכונה בדפוסים (שלא כדון) אידרא דמשכנא. ¹⁰ על כך הרחבתי במאמרי 'ארוס ואנט-ארוס על הירדן', החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופ' מרדכי רוטנברג (בעריכת שחר ארזי, מיכל פכלר וברוך כהנא), ידיעות אחרונות / ספרי חמד, תל-אביב תשס"ד, עמ' 158-167.

¹¹ בתוך: הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום (בעריכת שמואל ראם), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 236-87.

¹² י. דן (עורך), ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ט (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח), עמ' 1-71.

באישיותו ובסיפורו אשר הפך להיות גם סיפור אישיותם שלהם, אשר מתפתח ומשתנה לדמויות וגוונים שונים. דוגמה מעניינת נמצא לכך בר' יצחק דמן עכו, שהרבה לחקור על עניין רשב"י והזוהר, וסיפר זאת בכמה גרסאות, עד שהפך הוא עצמו להיות חלק מן הסיפור, כפי שאני מתעתד להראות בעתיד, בע"ה.

כך נמצא גם בשירים הרבים שנכתבו על רשב"י, שבהם נוספו הרבה קוים לדמות זו, מעבר למה שנמצא בספרות התלמודית, המדרשית והזוהרית. דוגמה מובהקת לכך תימצא כבר בראשון שבסוגה זו, שירו של ר' שמעון לביא.¹³

הסיפור הזוהרי חרג אף מגבולות היהדות, ומצא מקום גם בנצרות הקבלית. מעניין לציין שהנוצרים הקבליים קלטו את הסיפור הזוהרי עוד לפני שקלטו את ספר הזוהר. בקושי רב נמצא השפעה של קבלת הזוהר בספרו של רויכלין על אומנות הקבלה, אך המורה היהודי של ספר זה זוהרי הוא שמעון בן אלעזר ממשפחת היוחאיים, קרובו של רשב"י.¹⁴ ובספר שכינה לקרדינל אייג'ידיו דא ויטרבו מכונים המקובלים ארמיים, בוודאי בזכות ספר הזוהר הכתוב ארמית, אף שספרי הקבלה שעליהם מתבסס המחבר אחרים הם וכתובים עברית, והשפעה זוהרית תימצא בו אך בקושי.

איך אפשר להבין את התפשטותו של התנא רשב"י אל הסיפור הזוהרי לדורותיו? היו שפירשו זאת על דרך גלגול הנשמות הקבלי, וכך עשה האר"י הקדוש, אך זו אינה התשובה האפשרית היחידה, כי הרמ"ק וחבורתו, וכן החסידים, דומה שהזדהו עם רשב"י וחבורתו גם בלי זיהוי על דרך הגלגול.

זו אכן שאלה קשה, והיא כרוכה בסוגיה הסבוכה, הפילוסופית-הכרתית והפסיכולוגית, של הגדרת האישיות וגבולותיה. אך גם בלי הגדרה מדויקת אפשר לומר שהסיפור הזוהרי הוא יותר רשב"י מאשר זוהר.

מאוד ניכר הדבר ביום ל"ג בעומר, שהפך בדורנו לחג עצום, מעין יום עצמאות אלטרנטיבי. עליית הרגל ההמונית למירון היא במידה רבה פרי הסיפור הזוהרי, אך במופעיו שחרגו הרבה מגבולות

¹³ ראה על כך יהודה ליבס, 'בר יוחאי בשירו של שמעון לביא, קשת החדשה 5 (סתיו 2003), עמ' 126-142.

¹⁴ ראה במאמר שבהערה הקודמת, עמ' 131-135.

ספר הזוהר, שאינו מזכיר או מכיר כלל את יום ל"ג בעומר, הוא אשר מוזכר בקבלה בכינוי יום שמחת רשב"י.¹⁵

בכך תימצא אולי תשובת-מה על תהייה שהעלה חברי מנחם פרומן, זכר צדיק לברכה, במאמרו בספר היובל שערכו לי חברי. את מאמרו הקצר חותם הוא במלים אלה שהם גם עניינא דיומא בשבוע זה שחל בו ל"ג בעומר:

כידוע בשנים האחרונות נוהג יהודה לעלות לרגל ב-ל"ג בעומר להילולת רשב"י במרון. האם יש מישהו שיוכל להבין, כולל יהודה עצמו, כיצד יכול פרופסור מן האוניברסיטה שכל לימודו בזוהר בנוי על ההנחה שהזוהר הוא ספר מן המאה השלוש עשרה, להתרגש עם המון בית ישראל מחוגים שונים וסותרים, בהילולת רשב"י, מחבר הזוהר הקדוש?

והנה לפני כארבע שנים הציע לי יהודה להצטרף אליו למרון, ועניתי לו דברים של טעם: כשאני נשאר במקומי אני נותן בל"ג בעומר שיעור ארוך להרבה תלמידים בזוהר ואולי זה יותר מקבר רשב"י. יהודה התגבר עלי ושאג כארי: כל השנה זוהר אבל בל"ג בעומר רשב"י!

סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם.¹⁶

הסיפור הזוהרי אינו זהה אפוא עם ספר הזוהר, ואני מבקש בהזדמנות זו גם להימנע מלבבל את רעיון הסיפור הזוהרי עם הדעה, שנשמעת לאחרונה במקומותינו (בעיקר מפי דניאל אברמס), שהזוהר כספר אינו אלא יצירת דורות מאוחרים הקרובים להדפסתו במאה השש עשרה. גרעין יסודי של ספר הזוהר קיים היה כבר במאה השלוש עשרה. כך אפשר ללמוד גם מן הממצא הטקסטואלי, כגון מכתב יד וטיקן 226 המכיל אסופה של פרשיות זוהר המסודרות בחלקן כסדרן וכבר מתורגמות לעברית, ושלאחרונה הראה יונתן בן הראש שהיא נכתבה בשנת הע"א, כלומר בתחלת המאה הארבע עשרה. גרעין זה כבר אז מפורסם היה בשם 'ספר הזוהר' כפי שאפשר ללמוד מהימצאותו של צירוף זה בשיחותיו של ר' יצחק דמן

¹⁵ בכתבי האר"י על כוונות ל"ג בעומר מתחלפות הנוסחאות 'שמחת רשב"י' עם 'שמת רשב"י'.

¹⁶ מארן ר' ניהוף, רונית מרז ויהונתן גארב (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו פרופ' יהודה ליבס לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, מוסד ביאליק והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ב, עמ' 35.

עכו עם ר' משה די ליאון ובני דורו, ובספר רעיא מהימנא, השכבה הזוהרי המאוחרת.

משמעותו של הצירוף 'ספר הזוהר' ברעיא מהימנא חורג אומנם מן הספר הקונקרטי, וכולל את התנועה הזוהרית כולה, או את הסיפור הזוהרי כפי שהחל להתגבש כבר בימים ההם (גם הראיתי במאמרי הנזכר על הזוהר והתיקונים). אבל שימוש מושאל המוציא ביטוי מפשוטו הראשון הוא כבר שלב שני המתבסס על הקודם לו ומעיד על מציאותו ואף על חשיבותו. נכון אומנם וידוע מכבר שהזוהר הוסיף ונערך וגדל והתפתח והשתנה והתגוון, ואף כלל לתוכו פרקים נוספים של הסיפור הזוהרי במשך הדורות הרבים שבהם נלמד ופורש, עד ימי הדפסתו וגם לאחריה, אבל בכך לא יתבטל ממציאותו הקורפוס הגרעיני שנחשב תמיד לספר הזוהר.

בקובץ המאמרים שלפנינו הובאו פרקים מרתקים מן הסיפור הזוהרי, מראשיתו בגוף הזוהר ועד המאמר האחרון שבספר העוסק בחיבור בן המאה העשרים, הוא מאמרו של צבי מרק: "מי-רון", הסיפור הסודי על המפגש בן ר' נחמן מברסלב לר' שמעון בר יוחאי'. אבל כמובן אין זה סוף הסיפור, והזוהר מוסיף וזורק ניצוצות גם מעבר למאמרים שכאן. לכן בערב זה ביקשנו לשמוע עוד דווקא מאנשים שמסיבות שונות לא נכללו דבריהם החשובים בספר זה, כגון מאלחנן ריינר על גליליותו של סיפור רשב"י ומיהודית וייס על התמשכותו של הסיפור הזוהרי אף מעבר לגבולות הדת היהודית, וגם מעוד חברים שאת דבריהם היפים זכינו לשמוע היום.